

L'OBRA MENORQUINA DE JOSEP MASCARÓ PASARIUS

Miquel Àngel Casanovas Camps
Institut Menorquí d'Estudis

RESUM

El propòsit d'aquest article és repassar de manera sintètica l'aportació de Josep Mascaró Pasarius al coneixement de l'illa de Menorca, tant en el camp de la recerca com de la divulgació. Per això, emmarcam els seus inicis com a investigador en el context cultural i historiogràfic de la Menorca del primer franquisme per, després, centrar-nos en la seva obra, principalment en els àmbits de la prehistòria i l'arqueologia, la toponímia i la història de l'illa.

PARAULES CLAU: Mascaró Pasarius, Menorca, historiografia, arqueologia, toponímia, cartografia

ABSTRACT

The purpose of this article is summarizing the contribution of Josep Mascaró Pasarius to the knowledge on the island of Menorca, both in the field of research and in the field of divulgation. To do this, we frame his beginnings as a researcher in the cultural and historiographical context of Menorca during the first Franco regime and, below, we focus on his work, mainly in the context of the prehistory and archaeology, the toponymy, and the history of the island.

KEYWORDS: Mascaró Masarius, Menorca, historiography, archaeology, toponymy, cartography

Introducció

La commemoració del centenari del naixement de Josep Mascaró Pasarius (Alaior, 1923 – Palma, 1996) ha tingut la virtut de posar el focus sobre la persona i l'obra d'un autèntic homenot —en el sentit planià del mot— de la cultura de les Illes. Els diversos actes organitzats a Mallorca —com aquest cicle de conferències organitzat per la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics— i a la seva illa nadiua, Menorca, han de servir per a divulgar la seva vasta obra entre la generació actual, alhora que fan justícia a tota una vida dedicada a la recerca, a la divulgació i a la protecció del nostre patrimoni històric i arqueològic¹. I és que de mèrits no n'hi manquen, a Josep Mascaró. Cal remarcar, en primer lloc, el seu treball incansable i l'entusiasme —potser seria més adient dir la passió— pel coneixement i tot el que feia. En segon lloc, el fet d'haver treballat intensament en una època de penúries i dificultats, sense cap mena de subvenció ni ajut oficial. En tercer lloc, la seva producció

¹ És absolutament recomanable la consulta al web <https://mascaropasarius.cat/>, que ens ha permès de completar fàcilment algunes dades que ens mancaven sobre el nostre autor i la seva obra.

gegantina que abasta llibres, monografies, articles, coordinació d'obres col·lectives, mapes, fotografies i documentals; una producció adreçada tant a exposar la seva recerca com de divulgar el ric patrimoni arqueològic i històric de les nostres Illes, tant a l'arxipèlag com fora de la nostra terra. En quart lloc, haver estat capaç de conrear diverses disciplines, com ara la toponímia, la cartografia, l'arqueologia i la prehistòria, així com diversos períodes de la història de les Illes, no poques vegades obrint camins que altres estudiosos posteriorment transitarien. I, finalment encara que no en últim lloc, les seves relacions personals i epistolars amb especialistes destacats de les més diverses disciplines tot creant una vasta xarxa de contactes que, en la nostra opinió, caldria estudiar de manera detinguda.

Però Josep Mascaró no tenia títols acadèmics i això, sobretot quan a partir dels anys setanta del segle passat el món universitari s'expandia amb noves fornades de llicenciats i de doctors, va ser vist per alguns com un demèrit. Mascaró, en efecte, no era un membre de l'acadèmia i ni tan sols havia passat de manera fugissera per les seves aules. Era més aviat un formidable autodidacte que havia après, des de la seva joventesa, a partir de lectures i del contacte amb grans especialistes dels quals rebé orientació i bons consells. Per això, pensam que ben bé se li poden aplicar les paraules d'un altre gegant autodidacte, Francesc de B. Moll:

Hi ha gent que ho retraurà com un defecte; jo crec que més aviat és un mèrit això d'aconseguir pel propi esforç una formació que altres han hagut d'assolir —o no han assolit— amb l'ajut constant de mestres. Els autodidactes van en bona companyia: ho han estat Josep M. Quadrado, cappare dels historiadors baleàrics; Graziandio Isaia Ascoli, fundador de la dialectologia romànica; Adolf Mussafia, erudit en totes les branques de la filologia neolatina medieval; també en filologia fou autodidacte Pompeu Fabra, codificador del català literari modern; i tants altres! En canvi, ¿qui no coneix personatges que, havent tingut formació universitària, són autèntiques nul·litats?²

En aquest article ens aproximarem només a una part, encara que prou significativa, de l'obra de Mascaró Pasarius, la que fa referència a la seva illa nadiua, Menorca. Significativa per la diversitat i la qualitat dels projectes que hi dedicà, però també per ser aquí on el nostre autor es forja com a investigador en els múltiples camps que anirà conreant durant tota la seva vida: la prehistòria i l'arqueologia, la història, la toponímia, la cartografia, l'edició, la divulgació, la protecció del patrimoni i la dinamització cultural.

L'inici de l'activitat investigadora en la Menorca de Postguerra

Però abans de centrar-nos en els inicis del treball de recerca de Josep Mascaró Pasarius cal dir quelcom del panorama historiogràfic i cultural menorquí durant el

² MOLL CASASNOVAS, Francesc de B., *Els meus primers trenta anys*, Palma: Editorial Moll, 1970, p. 154-155. L'apartat al qual correspon la cita es titula, de manera significativa, «Parlem-ne, d'autodidactes».

primer franquisme. La Guerra Civil, amb la seva doble repressió, havia suposat un tall traumàtic amb el florent ambient cultural del primer terç de segle XX³. D'una banda, la repressió republicana havia suposat la mort d'alguns dels intel·lectuals més destacats de la preguerra, bé per les seves idees polítiques, bé per la seva condició de militars i capellans. Així, el comandant retirat Llorenç Lafuente Vanrell i el preveres Rafael Bosch Ferrer, autors d'una remarcable obra historiogràfica, van ser assassinats en una treta de presos del vaixell presó *Atlante*, a Cala Figuera, el 18 de novembre de 1936, igual que el capellà folklorista Antoni Orfila, *Fila-Or*. D'altra banda, la repressió franquista va ocasionar nombroses depuracions, empresonaments i exilis, a la qual cosa cal afegir el ferri control ideològic del règim sobre qualsevol manifestació cultural. Per exemple, Joan Hernández Mora —un dels referents de Josep Mascaró— va perdre la seva plaça de professor a l'Institut de Maó i fou empresonat a la presó Model de Barcelona, mentre altres intel·lectuals, com Marçal Pascuchi prenién la via de l'exili. L'historiador Francesc Hernández Sanz⁴ i l'advocat Pere Ballester, dues de les figures culturalment més dinàmiques de la generació del nou-cents, ambdós d'edat avançada, van romandre en silenci. A més, va desaparèixer la pràctica totalitat de la premsa periòdica insular, alhora que les entitats culturals i recreatives (l'Ateneu de Maó o el Cercle Artístic de Ciutadella) veien intervinguda la seva activitat, amb juntes directives nomenades directament per l'autoritat governativa.

Al llarg dels primers anys quaranta, enmig de grans dificultats econòmiques i penúries per la manca de paper i tinta, es va reprendre la publicació de periòdics. Així, l'1 de febrer de 1941 aparegué el primer número del diari *Menorca*, aleshores òrgan de Falange Espanyola Tradicionalista i de les JONS; l'any 1943 ho van fer el setmanari *El Iris*, dirigit per Josep Al·lès Quintana⁵, i la *Revista de Menorca*, en la que ja era la seva sisena època. Tots ells això sí, fent explícita adhesió al règim i a Franco. Per exemple, la *Revista de Menorca*, lligada a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pretenia recuperar la importància i el relleu que havia tingut en temps passats i contribuir a proporcionar un coneixement complet sobre Menorca, però «siempre de acuerdo con las actuales normas y de la nueva cultura que se ha logrado implantar gracias a la espada de nuestro invicto Caudillo».⁶ Un any més tard, el 1944, reapareixia la revista mariana *Monte Toro*, del Bisbat de Menorca, que també admetia treballs de caràcter literari i històric. Val a dir que Josep Mascaró escriuria en totes quatre capçaleres.

No seria fins al final de la dècada de 1940 i el començament de la de 1950 quan la vida cultural menorquina començà a recuperar el seu pols, sempre enmig de dificultats derivades de la penúria econòmica de la llarga postguerra i el control ideològic del règim franquista. Pel que fa a la historiografia, els protagonistes de la represa van ser una nova generació d'historiadors nascuts en les dues primeres dècades del segle XX. És el cas

³ Per a la historiografia anterior a la Guerra Civil, vegeu CASASNOVAS CAMPS, Miquel À., “La historiografia menorquina en el primer terç del segle XX”, *Revista de Menorca*, 89 (2006), pp. 253-272.

⁴ Prolífic patriarca de la historiografia menorquina, traspassà l'any 1949. Josep Mascaró li dedicà la *Geografia e historia de Menorca*.

⁵ Es recuperava així la capçalera de l'antic diari catòlic ciutadellenc *El Iris*, aparegut l'any 1913. Després d'esclatar la Guerra Civil fou confiscat pel Front Popular i subtítulat “Diario Antifascista”. Desaparegué el juliol de 1937.

⁶ “Nuestro propósito”, *Revista de Menorca* (1943), p. 9.

dels preveres Joan Gutiérrez Pons, Josep Salord Farnés i Fernando Martí Camps⁷; la historiadora i arqueòloga Maria Lluïsa Serra Belabre⁸; o professors de l'institut de Maó, com Joan Hernández Mora, que una volta rehabilitat pogué tornar a exercir la docència.⁹ Amb tots ells tindrà una estreta relació Josep Mascaró Pasarius.

Nascut a Alaior el 13 de novembre de 1923, Josep Mascaró tingué una infància i primera joventut més tost itinerant entre diverses poblacions menorquines (Alaior, Maó, es Castell), Mallorca i, fins i tot, Cuba. Dels seus anys a Alaior Mascaró recordava un episodi d'infantesa que el marcà profundament fins a considerar-lo determinant per a la seva inclinació vers l'arqueologia. El petit Josep tenia vuit o deu anys quan visità el poblat talaiòtic de Torralba d'en Salord amb els seus mestres i companys de l'escola pública d'Alaior. Diu el mateix Mascaró:

Jo no havia vist mai un monument megalític de prop. Vaig quedar molt impressionat contemplant la taula. Crec recordar que els professors que ens acompanyaven eren els senyors Llorenç Pellicer i Andreu Bosch i Anglada. Trob que fou el senyor Bosch que, a falta d'informació més científica, ens explicà la llegenda dels gegants que, a punt de mitja nit, celebraven un convit patriarcal o bé un sacrifici ritual damunt la taula. Eren servits per una geganta el fus de la qual (es fus de sa geganta) era encara ben visible. La geganta anava a cercar aigua cristal·lina i fresca en una gran pica de pedra del fons del pou de na Patarrà. Vaig escoltar esbadalit aquella explicació, però no vaig creure una sola paraula. D'aquí neix el meu interès per la nostra prehistòria¹⁰.

Però els anys següents no van ser fàcils. Després de passar la Guerra Civil i els primers anys de postguerra a Mallorca, s'enrolà en la Legió l'any 1942. Durant el servei al quarter de Dar Riffien, a pocs quilòmetres de Ceuta, es formà com a topògraf i cartògraf, uns coneixements que resultarien fonamentals en la seva trajectòria. Des del Marroc estant, envià les seves primeres col·laboracions al diari *Menorca* (1945). Llicenciat del servei, després de viure una temporada a València s'instal·la a Ciutadella de Menorca l'any 1946.

Mascaró, sense més estudis que els primaris i amb els seus coneixements adquirits durant el servei militar, comença a treballar recorrent amb la seva inseparable bicicleta els llocs del terme de Ciutadella dedicat a la compravenda d'animals de corral i, més tard, venent productes de diversa mena i fent encàrrecs per compte dels pagesos. El setembre de 1946, adonant-se que no hi ha cap mapa de Menorca, decideix fer-ne un per al seu ús particular. D'aquesta manera, mentre treballa en el seu modest negoci de venda ambulat aprofita per explorar exhaustivament el territori insular i recollir dels

⁷ Bastant més jove era el també prevere historiador Guillermo Pons Pons, que comença a publicar en els anys cinquanta. Nascut l'any 1930, encara es troba actiu en l'actualitat.

⁸ Es llicencià en Filosofia i Lletres l'any 1949. Més tard obtingué plaça en el Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs i fou directora de la Casa de Cultura de Maó fins a la seva mort l'any 1967.

⁹ Als quals caldria afegir alguns erudits i aficionats locals, com el farmacèutic Gabriel Martí Bella i el notari Joan Flaquer Fàbregues en el camp de l'arqueologia o l'escriptor i periodista Andreu Casasnovas Marquès.

¹⁰ REURER, Pere., "Josep Mascaró Pasarius: La historia és la vida", *S'Ull de Sol* (maig de 1996), p. 14. L'anècdota devia correspondre als anys 1931-1933.

pagesos informació de caràcter arqueològic i toponímic. També fotografia cases de lloc, monuments prehistòrics i escenes de la vida pagesa que són ara un valuós document gràfic d'aquella època. Calgué vèncer multitud de dificultats econòmiques i tècniques, a més dels entrebancs que posaven les autoritats militars del Consell Superior Geogràfic per poder tirar endavant el projecte de mapa general de Menorca que acabaria publicant, finalment, l'any 1951. El resultat fou el *Croquis turístic de la isla de Menorca*, un mapa a escala 1:31.250 imprès a la impremta de Manuel Sintet Rotger, de Maó. Consta de 12 làmines de 31 per 34 cm i un apèndix de 4 làmines en color; una volta muntat, té unes mides de 115 per 160 cm. La comercialització del mapa es va fer mitjançant subscripció¹¹. A més, la preparació del mapa el va dur a contactar amb els principals referents de la cultura menorquina de l'època, que el van encoratjar i aconsellar en la realització del projecte: Josep Cavaller Piris¹², Joan Hernández Mora, Fernando Martí Camps¹³ o Josep Salord Farnés¹⁴, entre d'altres.

L'any 1947, mentre recorria l'illa preparant el mapa general de Menorca que volia complementar amb el mapa arqueològic, Mascaró es plantejà tres qüestions fonamentals: conèixer amb l'exactitud més gran possible el nombre de monuments prehistòrics de l'illa, ja que considerava que els treballs d'inventari que s'havien fet fins aquell moment eren incomplets i poc precisos; determinar la morfologia de cadascuna de les tipologies dels monuments talaiòtics menorquins; i, finalment, saber el que s'havia escrit sobre ells i on s'havia publicat¹⁵. Les dues primeres qüestions les aniria resolent amb l'exploració exhaustiva del territori i l'observació sistemàtica dels monuments, de molts dels quals n'aixecà la planimetria. La tercera era més complicada pels problemes d'accessibilitat a moltes obres, sobretot les publicades fora de Menorca. Es plantejava, a més, el problema de les llengües, ja que no eren poques les que estaven escrites en anglès, francès, italià i fins, i tot, alemany¹⁶. El mateix Mascaró reconeixia que aleshores entenia aproximadament el francès i l'italià escrit per la seva condició de llengües romàniques, però no l'anglès, i això a la llarga el mogué a aprendre aquest idioma. Mentrestant, es feia traduir els fragments que ell copiava d'obres d'autors com ara Margaret A. Murray¹⁷ i Frederick Chamberlain¹⁸ pels seus amics Joan Flaquer i

¹¹ Just va comptar amb cent subscriptors en tota Menorca per a una tirada de tres-cents exemplars. El mateix Mascaró explica amb detall les vicissituds de la laboriosa i llarga elaboració del mapa. Vegeu MASCARÓ PASARIUS, Josep, *Nomenclator de Menorca. Catálogo de accidentes de la costa. Catálogo de fincas rústicas y breves notas arqueológicas con un mapa arqueológico de la isla y otros grabados*, Ciutadella: Imprenta Gabriel Camps, 1953, pp. 26-32. El títol de l'obra va ser imposat pel Servei Geogràfic de l'Exèrcit per autoritzar-ne la publicació. Mascaró s'hi referia amb el títol *Mapa general de Menorca*, amb el qual va ser reeditat diverses vegades.

¹² Mascaró dedica el *Nomenclator de Menorca* a la memòria del farmacèutic i cronista ciutadellenc Josep Cavaller Piris (1883-1951), supervivent de l'etapa de preguera, «A quien en el curso de nuestro trabajo, y en los momentos de dudas, desánimos y vacilaciones, dirigíamos el pensamiento en busca de la fortaleza que nos daba su ejemplo» (pp. 5-6).

¹³ Corrector de la toponímia en català que apareix al mapa.

¹⁴ Que més endavant s'oferi a ajudar l'autor a escriure correctament els topònims, arran de l'elevat nombre d'errades detectades.

¹⁵ MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Prehistoria de las Balears*, Palma: J. Mascaró Pasarius, 1968, pp. 1-2.

¹⁶ *Ibidem*, p. 2.

¹⁷ Els tres volums de la sèrie *Cambridge Excavations in Minorca*, referits als poblats talaiòtics de Trepucó (primera part, 1932; segona part, 1938) i sa Torreta de Tramuntana (1934).

¹⁸ CHAMBERLIN, Frederick., *The Balearics and Their Peoples*, Londres: John Lane, 1927.

Miquel Bagur Barrancos. Per tal de consultar els llibres que hi havia a la biblioteca de l'Ateneu de Maó, Mascaró es desplaçava en bicicleta des de Ciutadella partint el migdia per tornar entrada la nit¹⁹. D'aquests primers anys d'intens treball sortiran els primers mapes de Menorca i els esbossos de les cartes arqueològiques de diversos municipis menorquins, que de manera sintètica anirien apareixent en les pàgines de la premsa insular, i l'any 1954 publicava el primer inventari de monuments prehistòrics de Menorca²⁰.

Mentrestant, Josep Mascaró s'integra plenament en l'ambient cultural ciutadellenc, que a finals dels anys quaranta mostra signes clars de revitalització, impulsat sobretot per la veterana entitat cultural i recreativa Cercle Artístic²¹, però també amb importants connexions amb la intel·lectualitat maonesa que gravitava al voltant de l'Ateneu. A Ciutadella formà part, juntament amb el seu sogre, el fotògraf Rafael Hernando, del Foto Club del Cercle Artístic, constituït formalment l'any 1951 sota la presidència de qui fou el seu principal impulsor, el metge Alfredo Mallo; Josep Mascaró Pasarius seria secretari de l'entitat i arribaria a protagonitzar una exposició de fotografia l'any 1952²².

Dos anys més tard, el 1953, es creava la Secció d'Estudis del Cercle Artístic, amb un ambiciós projecte d'estudi i divulgació de la història, la llengua i la cultura de Menorca, ja que el seu objectiu era convertir-se en creadora i referent capdavanter de la cultura menorquina, però defugint tot localisme. La nova entitat de seguida aglutinà els elements culturals més compromesos de Ciutadella sota la presidència de Mn Josep Salord Farnés, amb Josep Mascaró Pasarius també com a secretari de la primera junta directiva.²³ La Secció d'Estudis es dividia en cinc grups: llengua, literatura i floklore; història i arqueologia; ciències; art; i foment de les activitats ciutadanes i del ressorgiment dels costums tradicionals. Les activitats de la Secció d'Estudis consistien en cursos de llengua *vernacla* o menorquina, comentari de llibres i obres referides a Menorca, conferències, excursions a monuments megalítics i històrics, visites a museus i arxius, audicions musicals, organització d'exposicions i, finalment, la promoció d'accions per a la millora urbanística, cívica i moral de Ciutadella²⁴. No cal dir que Josep Mascaró tingué un important protagonisme en el grup d'història i arqueologia durant aquesta primera etapa. L'abandó de la presidència de Mn Josep Salord l'any 1956 i la

¹⁹ Segons explica ell mateix, això, tot i l'esforç personal que li suposava, li permetia de treballar durant el matí sense dependre dels horaris de l'autobús, que no s'ajustaven a les seves necessitats. Vegeu *Prehistoria de las Balears*, cit., p. 2-4.

²⁰ MASCARÓ PASARIUS, Josep., "Inventario de los monumentos megalíticos de Menorca", *Revista de Menorca* (1954), pp. 113-129.

²¹ CASASNOVAS CAMPS, Miquel À., "El Cercle Artístic. De la Guerra Civil a l'actualitat (1936-2006)", *Publicacions des Born* 17-18 (2006), p. 83 i seg.

²² El grup promotor de Foto Club es va posar en marxa l'any 1949. Sobre aquesta entitat, adherida al Cercle Artístic, vegeu AMORÓS, Paulí (coord.), *Menorca anys 50. La vida quotidiana retratada pels fundadors del Foto Club Cercle Artístic de Ciutadella*, Ciutadella: Grup Editorial Comunicació 21.

²³ Vegeu SALORD RIPOLL, Josefina., "La Secció d'Estudis del Cercle Artístic (1953-1970): la represa de la menorquinitat cultural", *Publicacions des Born* 4 (1998), pp. 55-76, i "La Secció d'Estudis (1953-1970): la institucionalització d'un programa de menorquinitat dins el franquisme", *Publicacions des Born* 17-18 (2006), pp.197-221.

²⁴ SALORD RIPOLL, Josefina., "La Secció d'Estudis (1953-1970)", cit., pp. 200-201.

marxa de Mascaró a Mallorca, on va establir la seva residència, van donar pas a una nova etapa de l'entitat.

La col·lecció *Monografías Menorquinas* (1954-1964)

El projecte d'editar una col·lecció de petites monografies dedicades a Menorca va ser una iniciativa del setmanari *El Iris*, però sembla que fou directament inspirat per la Secció d'Estudis del Cercle Artístic de la qual el director del setmanari, Josep Al·lès Quintana, n'era membre. El projecte s'anuncià el febrer de 1954 amb un vast programa d'edició que posa en evidència la multiplicitat de temàtiques, realment enciclopèdica, que volia abastar, amb una distribució de matèries molt similar als grups que constituïen la Secció d'Estudis. Aquest projecte d'edició era obra de Josep Mascaró Pasarius, que assumiria la direcció de la col·lecció. El 6 de febrer de 1954, en efecte, *El Iris* n'anunciava el llançament:

*En atención a las constantes demandas de publicaciones sobre la historia, costumbres, monumentos, etc., de Menorca, el editor de este semanario ha resuelto, de común acuerdo con el publicista señor Mascaró Pasarius, y con la ayuda de un selecto cuadro de colaboradores, lanzar en forma de folleto una colección de monografías menorquinas; las más inéditas, y otras en calidad de reedición, de obras que por el escaso número de ejemplares impresos en su primera edición y por su interés, hoy son considerados como rarezas bibliográficas*²⁵.

Es tractava, en realitat, d'una separata —i així ho indicava el subtítol de la mateixa col·lecció: «Separatas de “El Iris”»—, ja que el text es publicava en la meitat inferior de les pàgines 3 i 4 —el setmanari llavors només tenia quatre pàgines—, per la qual cosa es podia retallar i enquadernar en forma de plec, en octau. Les monografies es podien adquirir bé per compra de números solts, bé per subscripció a la col·lecció. La iniciativa de publicar una col·lecció d'opuscles monogràfics era pionera a Menorca, certament, però no resultava tan rara en aquelles dècades centrals del franquisme. Eren una via per donar sortida a les inquietuds dels erudits locals, molts d'ells autodidactes i clergues, que preferentment escrivien sobre temes que resultaven innocus a les autoritats de l'època, com ara síntesis històriques, tradicions o aspectes típics del país. El paral·lel més proper és la col·lecció *Panorama Balear*, editada a Palma pel bibliòfil Lluís Ripoll.

El resultat de la col·lecció, dins la seva modèstia, és ben remarcable: 58 monografies que sumen 1.254 pàgines impreses, sense comptar les làmines que contenen les il·lustracions, si bé el ritme de publicació va ser molt irregular, entre 1954 i 1964.

Val a dir que Josep Mascaró va ser l'ànima d'aquesta col·lecció, ja que ell va elaborar el pla d'edició, va contactar i comprometre els col·laboradors i va redactar personalment 9 de les 58 monografies:

²⁵ *Ibidem*, p. 210. Per a un estudi exhaustiu de la col·lecció, vegeu CASASNOVAS CAMPS, Miquel À., “*Monografies Menorquinas*, un projecte editorial nascut a la vora de la Secció d'Estudis (1954-1964)”, *Publicacions des Born* 28 (2021), pp. 87-109. Les dades que segueixen les extraiem d'aquest treball.

- a) *Homenaje de Ciudadela al almirante Farragut* (núm. 4, 1954).
- b) *Las taulas: contribución al conocimiento de la prehistoria de Menorca* (núm. 5, 1954).
- c) *Itinerario turístico de Menorca* (núm. 13, 1955).
- d) *Los caminos militares romanos de Menorca* (núm. 23, 1956).
- e) *Heráldica menorquina* (núm. 35, 1957).
- f) *Arqueología submarina de Menorca* (núm. 42, 1959).
- g) *Don Gabriel Allés Quintana y Menorca* (núm. 44, 1960).
- h) *Notas de prehistoria menorquina* (núm. 52, 1961).
- i) *Bibliografía arqueológica de Menorca* (núm. 56, 1963).

A més, va traduir *Las navetas de Menorca*, de Wilfred J. Hemp, que amb el núm. 58, fou el darrer dels opuscles publicats (1964). D'altra banda, moltes de les fotografies que il·lustren la col·lecció són obra del mateix Mascaró. Possiblement, la marxa de Mascaró a Mallorca, va contribuir a la creixent irregularitat en la publicació de les monografies fins a la seva desaparició, en la qual potser van confluïr un seguit de factors, entre els quals podríem exposar, a tall d'hipòtesi, la represa de l'edició de la *Revista de Menorca*, el juliol de 1961, que torna a oferir una plataforma solvent als autors que volen publicar els seus treballs. I no podem descartar tampoc una baixada del nombre de subscriptors i de l'interès dels lectors que van poder fer poc rendible econòmicament l'edició. En qualsevol cas, la col·lecció de separates d'*El Iris* havia acomplert amb escreix la seva funció en la represa cultural menorquina durant els difícils temps del franquisme.

Tot treballant per a Menorca des de Palma

En fixar definitivament la seva residència a Palma amb la seva família, l'any 1957, Josep Mascaró Pasarius comença una nova etapa vital en la qual s'obre a nous horitzons. Tanmateix, mai no deixà de banda l'illa nadiua ni oblida els seus amics, amb els quals continuava mantenint el contacte²⁶. Més encara, Mascaró, com en un altre vessant Francesc de B. Moll, actuava d'ambaixador de Menorca a l'illa major. A ell recorrien molts intel·lectuals i lletraferits menorquins per demanar-li llibres, consells i contactes. Un cas paradigmàtic és el del seu gran amic Mn. Josep Salord Farnés, amb el qual havia col·laborat, com hem vist, en la primera etapa de la Secció d'Estudis del Cercle Artístic. La correspondència entre Mascaró i Salord, estudiada per Joana Moll, posa de relleu aquest vessant del nostre personatge²⁷.

²⁶ També va dirigir el setmanari *El Iris* entre 1956 i 1961 i va ser nomenat corresponent de l'agència EFE l'any 1955.

²⁷ MOLL CAPÓ, Joana., "Apunts a un epistolari d'excepció: Mn Josep Salord Farnés / Josep Mascaró Pasarius". *Publicacions des Born* 6 (1999), p. 137-157. Sobre Mn Josep Salord com a historiador i la col·laboració amb Mascaró Pasarius, CASASNOVAS CAMPS, Miquel A., "Josep Salord i Farnés i la seva aportació a la historiografia menorquina", en Ismael PELEGRÍ PONS (ed.), *Homenatge a Josep Salord i Farnés: textos i estudis*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, 2020, p. 107-127. L'any 1956, Josep Salord i Josep Mascaró van publicar conjuntament la introducció al facsimil de l'Acta de Constantinoble, editada l'any 1958 per

És clar que, des de Mallorca estant, Josep Mascaró Pasarius continuà escrivint sobre Menorca, a la qual dedicà nombroses publicacions que se sumaven a les que ja havia publicat durant els anys menorquins. Vegem ara breument aquest corpus menorquí elaborat per Mascaró, que podem agrupar en quatre apartats: arqueologia i prehistòria, toponímia i cartografia, guies de Menorca i, finalment, el projecte inacabat de geografia i història de Menorca.

a) Arqueologia i prehistòria

En acabar la seva etapa menorquina, Josep Mascaró disposava d'un immens cabal de material referent a l'arqueologia de Menorca que li havia de permetre de treballar en obres de més volada. A més, havia publicat diversos articles en la premsa local, però també en revistes especialitzades, la qual cosa mostra l'ambició de l'autor —que, recordem-ho, no havia passat dels estudis primaris— en voler fer-se un lloc en els àmbits de la recerca professional per donar a conèixer les seves investigacions sobre Menorca²⁸. També publicà a la *Revista de Menorca* un primer inventari dels monuments megalítics de l'illa²⁹. En aquest article, tot partint dels treballs anteriors de Joan Ramis i Ramis³⁰, Rafael Blasco³¹ i Frederick Chamberlin³² —els precursors dels inventaris arqueològics de Menorca—, una volta depurats d'errors, afegeix 129 llocs arqueològics inèdits. A cadascun dels llocs arqueològics inventariats, Mascaró indicava el nombre de monuments, classificats en talaiots, taules, navetes, sales hipòstiles, muralles i altres restes sense determinar. Això no obstant, Mascaró considerava que encara hi havia molt per fer, de manera que:

*Se hace más precisa la confección de un “Corpus” de estaciones megalíticas con amplia especificación de cantidad, clase y estado de los monumentos que dicha estación contenga [...] Este trabajo de catalogación rigurosa, científica y racional de estaciones, con especificación concreta de todos sus monumentos o restos, es de la más urgente necesidad.*³³

Alguns anys més tard, el 1957, Josep Mascaró enllestí una obra més ambiciosa, madura i completa que li meresqué guanyar el premi Jaume I d'Investigació Històrica de l'Institut d'Estudis Catalans, dotat amb 5.000 pessetes: *Els monuments megalítics de*

commemorar el quart centenari de la resistència, saqueig i destrucció de Ciutadella per l'armada otomana. Tanmateix, Mascaró reconeixia que aquesta vegada el mèrit era tot del seu amic Josep Salord.

²⁸ “Recientes hallazgos arqueológicos en Menorca”, *Quaderni Ibero-Americani: Attualità culturale nella Penisola Iberica e America Latina*, 14 (1953), pp. 333-335; “Las cuevas prehistóricas y los grabados rupestres de Menorca”, *Ampurias*, 15-16 (1953-1954), pp. 345-349; “Los ‘talayots’ en la zona norte de Menorca”, *Ibérica* 18 (1953), pp. 5-6; “La basilica paleocristiana de Son Bou y sus alrededores”, *Ibérica* 19 (1954), 302-303.

²⁹ “Inventario de los monumentos megalíticos de Menorca”, *Revista de Menorca* (1954), pp. 113.129.

³⁰ RAMIS I RAMIS, Joan., *Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana*, Maó: Imprenta de Antonio Serra, 1818.

³¹ BLASCO, Rafael., “Mapa arqueológico de Menorca”, en RAFAEL Y PEÑA, Francisco., *Apuntes arqueológicos de D. Francisco Martorell y Peña*, Barcelona: Juan Martorell y Peña, 1879.

³² *The Balearics and Their Peoples*, cit.

³³ “Inventario de los monumentos megalíticos de Menorca”, cit., p. 115.

*l'illa de Menorca*³⁴. En el pròleg, Josep Serra i Ràfols, que juntament amb Agustí Duran i Sempere i Pere Bohigas formà part del jurat que premià el treball de Mascaró, escriu que aquesta obra és

*el resultat de molts anys d'investigacions de camp dirigides per una veritable vocació científica, una d'aquestes vocacions que l'Arqueologia i la Història desvetllen de tant en tant entre els estudiosos de les nostres comarques, i que donen per a la ciència profits molt més apreciades que els derivats de moltes tasques anomenades professionals, orientades a finalitats molt menys pures i desinteressades*³⁵.

En efecte, en Josep Mascaró recollia i ampliava tot el que havia escrit anteriorment sobre els monuments prehistòrics menorquins per oferir un estudi sistemàtic de les diverses tipologies de monument (talaiots, navetes, taules, poblats amb muralles, reductes megalítics, cambres hipòstiles, dòlmens, fares, coves artificials, capades de moro, sepulcres antropomorfs i gravats i pintures rupestres), a més d'un inventari de les finques on es troben els jaciments prehistòrics, ordenades per termes municipals, i un apèndix amb breus consideracions sobre els camins militars romans, les pedres mil·liars i els jaciments submarins. El llibre s'enriquia amb mapes, fotografies, croquis i plànols de diversos monuments, obra del mateix autor.

D'altra banda, Mascaró continuà treballant en l'elaboració de l'inventari de monuments prehistòrics de Menorca. Així, l'any 1966 publicà a la revista *Ampurias* un interessantíssim treball titulat «Un “incunable” de la Arqueologia espanyola: Carta Arqueològica de Migjorn Gran (Menorca), 1817-1966», en el qual confirmava, a través de la correspondència entre Joan Ramis i el rector des Migjorn, Pere Villalonga, que l'erudit il·lustrat maonès s'havia beneficiat, per elaborar el seu cèlebre llibre *Antigüedades célticas*, de les informacions facilitades pels seus corresponsals, entre els quals destacava el capellà migjorner³⁶. Mascaró transcriu i comenta la part d'aquesta correspondència relativa as Migjorn³⁷. L'article, però, inclou la carta arqueològica actualitzada des Migjorn, obra del mateix Mascaró, que complementa el recull del rector Pere Villalonga. En els anys següents, Mascaró publicaria les cartes arqueològiques de

³⁴ MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Els monuments megalítics de l'illa de Menorca*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1958.

³⁵ SERRA RÀFOLS, Josep., “Pròleg”, en *Els monuments megalítics...*, cit., p. 9.

³⁶ Joan Ramis era home de gabinet i no de treball de camp. Aquestes cartes eren propietat del notari i arqueòleg Joan Flaquer i Fàbregues, el qual les regalà a Josep Mascaró Pasarius. Flaquer conservava en la seva col·lecció personal bona part dels manuscrits dels germans Joan i Antoni Ramis i Ramis, actualment dipositats a la Biblioteca del Museu de Menorca (Maó).

³⁷ MASCARÓ PASARIUS, Josep., “Un ‘incunable’ de la Arqueologia espanyola: Carta Arqueològica de Migjorn Gran (Menorca), 1817-1966”, *Ampurias* 28 (1966), pp. 65-106. L'any 1817 del peculiar interval cronològic del títol fa referència a la data de les cartes de Pere Villalonga a Joan Ramis, mentre que 1966 és, lògicament, el de la carta arqueològica elaborada per Mascaró, el qual fa un interessant diàleg entre el passat i el present, separats per un segle i mig de distància temporal.

Ciudadella —en col·laboració amb Magda Marroquín—³⁸ i es Mercadal³⁹. Anys abans, el 1967, Mascaró havia publicat “Monumentos prehistóricos y protohistóricos de la isla de Menorca”, amb l’inventari de monuments de l’illa encarregat per la Comissaria General del Patrimoni Artístic Nacional⁴⁰.

Encara que no és llibre estrictament sobre Menorca, és clar que aquesta illa té un enorme protagonisme en el monumental volum de *Prehistoria de las Balears* (1968), una obra que encara sorprèn per la seva erudició, els materials gràfics que aporta (plànols i dibuixos del mateix Mascaró, així com per les fotografies antigues i modernes), i per l’exhaustiva relació bibliogràfica sobre les illes de Mallorca i Menorca —les Balears en sentit estricte— que abasta gairebé un miler de referències en una època en què, sense els potents cercadors informàtics actuals, les compilacions bibliogràfiques d’aquesta envergadura eren molt més difícils i laborioses de realitzar⁴¹. En puritat, aquesta extensa obra, que ocupa gairebé nou-centes pàgines, és una recopilació sistematitzada i ampliada de tot el que Mascaró havia treballat fins aquell moment, tant en els nombrosos treballs publicats com en altres d’inèdits referents a Menorca i Mallorca, per la qual cosa no en farem aquí una anàlisi en profunditat. Això s’observa en l’estructura del llibre, que en substància és la descripció i anàlisi de les diverses tipologies de construccions prehistòriques i d’assentaments, a més de l’inventari de monuments prehistòrics de Mallorca i Menorca classificats per municipis i l’extensa relació bibliogràfica final. La novetat, això sí, és l’assaig historiogràfic sobre la recerca arqueològica realitzada a les Balears fins aquell moment, que ocupa les pàgines 11-22⁴².

Aquest mateix any 1968, Josep Mascaró guanyà el Premi Joan Ramis i Ramis d’Història i Arqueologia convocat per l’Ateneu de Maó amb el treball “Las Taulas. Testimonio de la fe religiosa y de la capacidad creadora de los paleo-menorquinas”. En aquest treball, publicat en les pàgines de la *Revista de Menorca*⁴³, el nostre autor analitza a fons el que considera el monument més singular de la prehistòria menorquina. Tanmateix, no era aquest l’únic motiu que havia impulsat Mascaró a presentar un estudi monogràfic sobre les taules, sinó el fet de ser el monument menorquí que havia suscitat més discussions científiques, a vegades apassionades, sobre el seu possible significat.

³⁸ MASCARÓ PASARIUS, Josep i MARROQUÍN CAMPS, Magda., “Carta arqueològica del término municipal de Ciudadella (Isla de Menorca)”, *Revista Balear*, 25 (1971), pp. 21-51. Aquest article fou editat com a separata, que inclou un mapa arqueològic del terme de Ciudadella.

³⁹ MASCARÓ PASARIUS, Josep., “Carta arqueològica del término de Es Mercadal”, en *Programa de los festejos que en honor de San Martín celebrará, D.M., la Villa de Mercadal durante los días del 13 al 21 de julio de 1980*. Es Mercadal: Ajuntament des Mercadal, 1980, pp. 1-64.

⁴⁰ Publicat en *Instrucciones para la defensa de los sitios arqueológicos y científicos 2*. Palma: Ministerio de Educación y Ciencia, 1967, pp. 28-58. L’inventari va precedir d’un breu resum de la prehistòria menorquina. Es va editar una separata amb el títol *Monumentos prehistóricos y protohistóricos de la isla de Menorca*. Palma: Ministerio de Educación y Ciencia, 1967.

⁴¹ L’autor dona compte de les grans dificultats amb què es va haver d’enfrontar no només per trobar les referències, sinó també per accedir i llegir les obres que relaciona.

⁴² No volem deixar de consignar un detall que molt probablement té el seu significat: el llibre s’obre amb una reproducció del gravat de la taula de Torralba d’en Salort extret del tom II de *Die Insel Menorca*, de l’arxiduc Lluís Salvador. És el mateix monument que molts anys abans va encendre el foc de la curiositat i l’interès de l’infant Josep Mascaró per la prehistòria menorquina.

⁴³ MASCARÓ PASARIUS, Josep., “Las taulas. Testimonio de la fe religiosa y de la capacidad creadora de los paleo-menorquinas”, *Revista de Menorca* (1968), pp 213-330. L’any 1983 l’editorial maonesa Al-Thor publicà aquest treball en forma de separata.

L'investigador alaiorenc entra així en el debat que tanta tinta havia fet córrer —només cal veure l'extensa bibliografia que tanca el treball— descrivint les característiques generals de les taules i la relació de totes les conegudes fins aquell moment, completes o no, amb les respectives mides i altres característiques descriptives d'interès per entrar després en el debat del seu significat. Mascaró agrupa les teories formulades fins aquell moment sobre les taules en dues tesis principals: la primera, considera les taules un element arquitectònic exclusivament funcional⁴⁴; la segona, un monument religiós. El nostre autor, però, es decanta clarament per la tesi de la simbologia religiosa, defensada anteriorment per altres investigadors. Però voldrà anar més enllà i proposa la hipòtesi que la taula és per ella mateixa un símbol de caràcter taurolàtric, ja que representaria, de manera esquemàtica, el cap d'un toro del qual la pedra horitzontal representaria les banyes i la vertical, la cara⁴⁵.

Molt diferent és el llibre de petit format *Prehistòria de Menorca. Una aproximació a la seva coneixença*, de 1980⁴⁶. Es tracta d'una obra escrita amb voluntat purament divulgativa i de fàcil lectura, en la qual repassa els aspectes més importants de la prehistòria menorquina a partir del que aleshores se sabia per l'arqueologia i les fonts clàssiques, però que en el seu moment va tenir una bona acceptació per la capacitat de fer accessible a un lector no especialitzat molts aspectes de la cultura talaiòtica menorquina, que inclouen temes com ara la possible llengua dels indígenes talaiòtics, la importància de la toponímia com a font auxiliar, les creences religioses, la pràctica de la medicina i la cirurgia o, fins i tot, una estimació de la població menorquina en el moment previ a la conquesta romana. El llibre inclou un llarg apèndix, que ocupa una tercera part del volum, en el qual s'exposa una seqüència dels estudis sobre prehistòria i arqueologia a Menorca des dels precursors del segle XVIII fins a la dècada de 1970. A diferència d'obres anteriors, però, l'autor defuig el tractament de l'arquitectura prehistòrica per centrar-se, com hem dit, en aspectes de caràcter més cultural.

b) Toponímia i cartografia

Des dels seus primers anys com a investigador durant els quals recorria el camp de Menorca, Josep Mascaró es va adonar de l'enorme importància de la toponímia, no només dels topònims majors, sinó sobretot dels menors o microtopònims (per exemple, els noms de les tanques o dels accidents costaners). Per això, mentre estava preparant el mapa general de Menorca interrogava els pagesos sobre els topònims que es coneixien de les finques que conduïen (tanques, pous, pujols, coves, etc.). Tanmateix, és clar que per al nostre autor la toponímia tenia una importància que anava molt més enllà de

⁴⁴ Segons Mascaró, Émile Cartailhac seria el major defensor de la teoria funcional, que va tenir una gran difusió per haver-se inclòs en el seu llibre *Monuments primitifs des Îles Baléares*, Toulouse: Librairie Édouard Privat, 1892.

⁴⁵ MASCARÓ PASARIUS, Josep., "Las taules", cit., pp. 314-315. La hipòtesi ja fou formulada per l'autor en el X Congrés Nacional d'Arqueologia celebrat a Maó l'abril de 1967, les actes del qual es van publicar el 1969. Vegeu "La taula como símbolo taurolátrico", en *X Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa: Congresos Arqueológicos Nacionales. Secretaría General, 1969, pp. 117-126. Aquesta comunicació és, sens dubte, l'embrió del treball premiat l'any següent per l'Ateneu de Maó.

⁴⁶ MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Prehistòria de Menorca. Una aproximació a la seva coneixença*, Ciutadella: Edicions Nura, 1980.

l'estricta interès filològic i geogràfic, ja que els topònims són una valuosa font històrica i arqueològica. Mascaró expressa molt bé aquesta idea en fer seva la frase de Sir Charles Close, que reproduceix en més d'una ocasió: “En cada topònim roman com a fossilitzat un fragment d'història”⁴⁷. La toponímia, doncs, apareixeria en l'obra de Mascaró molt lligada a la cartografia, l'arqueologia i la història, com ja posa de manifest en la seva obra primerenca *Nomenclàtor de Menorca* (1953)⁴⁸, que conté una relació dels topònims dels accidents costaners i les finques rústiques de l'illa, agrupades per termes municipals. El mateix any publicà una versió abreujada que, com indica en la portada, era una “Obra complementària del Mapa de Menorca”⁴⁹. En efecte, els 2.983 topònims ressenyats, ordenats alfabèticament, es referencien amb les coordenades del *Croquis turístic de la isla de Menorca* publicat dos anys abans. És precisament en aquests primers anys de la dècada de 1950 quan Mascaró publica altres versions del mapa de Menorca, sempre amb unes escales poc habituals: 1:31.250 el *Croquis turístic* i 1:76.899 el *Croquis arqueològic de la isla de Menorca* (1951). Aquests mapes seran reeditats, amb modificacions pel que fa al format, en les dècades següents.

Durant dècades, Josep Mascaró treballà la toponímia de Menorca i Mallorca, però així com entre els anys 1962 i 1967 edità el *Corpus de toponímia de Mallorca*, la part de Menorca romaní inèdita. No va ser fins a l'any 1989 que va aparèixer una part dels topònims històrics de Menorca, treballats conjuntament amb Joan Coromines, en el primer volum del magne *Onomasticon Cataloniae*, dedicat a la toponímia antiga de les Illes Balears⁵⁰. Mascaró s'havia beneficiat del mestratge de Joan Coromines, amb el qual havia treballat entre els anys 1977 i 1985, fruit de la qual col·laboració va ser precisament el primer tom de l'*Onomasticon Cataloniae*⁵¹. Justament l'any 1983, mentre Mascaró treballava amb Coromines, fou guardonat amb el Premi Jaume I de l'Institut d'Estudis Catalans pel seu treball *Corpus de toponímia de Menorca*, però l'obra romangué inèdita. No seria fins passats alguns anys després de la mort de Mascaró Pasarius quan l'edició menorquina del diari *Última Hora* edità en fascicles el *Corpus de toponímia de Menorca*, que més tard (2005) seria recollit en dos volums⁵². Com diu Cosme Aguiló en la presentació,

Aquest corpus toponomàstic de Menorca fou concebut pel seu autor com una obra de caràcter enciclopèdic, un nomenclàtor que ultrapassa amb escriu allò que s'endevina pel títol. Em referesc a les informacions complementàries que solen oferir

⁴⁷ CLOSE, Charles., *The Map of England; or about England with an Ordnance Map*, Londres: Peter Davies, 1932, p. 73.

⁴⁸ Vegeu la nota 11. En les pàgines 32-34 introdueix diverses esmenes a la toponímia del mapa

⁴⁹ MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Nomenclàtor de Menorca. I. Catálogo de accidentes de la costa. II. Catálogo de fincas rústicas*, Ciutadella: Imprenta Al·lès, 1953.

⁵⁰ COROMINAS I VIGNEAUX, Joan i MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Onomasticon Cataloniae. I. Toponímia antiga de les Illes Balears*, Barcelona: Curial, Edicions Catalanes, 1989. Aquest volum és l'únic que s'edità sobre una única regió geogràfica tal com s'havia concebut al projecte original —en aquest cas, l'arxipèlag balear— ja que els altres set volums els topònims van aparèixer ordenats per ordre alfabètic.

⁵¹ Vegeu el pròleg de Josep Mascaró a l'*Onomasticon Cataloniae*, cit. p. 5: “Des del 1977 al 1985, tots els estius ens reuníem el doctor Joan Coromines i jo, per treballar a un petit hotelet dels Pirineus; unes vegades a Boi i altres a Taüll o a Oix, en plena Garrotxa. D'aquí va sortir aquest llibre, encara que ja duia llarga gestació separada per part de tots dos.”

⁵² MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Corpus de toponímia de Menorca. Distribució geogràfica dels topònims pre-romans, llatins, mossàrabs, àrabs i catalans*. Palma: Hora Nova, 2 volums.

tals estudis, tot conformant allò que en dic el coàric estel·lar de la toponímia. Cada nom de lloc [...] porta rere si mateix una espècie d'apèndix multicolor que fa créixer el seu interès. El conformen totes aquelles notícies de tipus històric que s'hi relacionen, els elements notables del paisatge, la petja de les antigues ocupacions humanes, entre moltes altres coses [...] Tot ve condicionat per l'ampli ventall d'interessos de l'autor, sensible davant un gran nombre de manifestacions culturals⁵³.

Per a l'elaboració del *Corpus*, Mascaró va fer servir el material ingent recollit durant els anys d'exploració sistemàtica del territori menorquí, les seves entrevistes amb pagesos i altra gent relacionada amb el camp, el buidatge de la cartografia històrica per extreure'n els topònims i l'obra d'autors antics. Però també les recents recerques d'historiadors que cap en la dècada de 1980 van publicar documents dels segles XIII-XVI procedents sobretot d'arxius de fora de l'illa, com ara l'Arxiu del Regne de Mallorca o l'Arxiu de la Corona d'Aragó⁵⁴. Mascaró era perfectament conscient del perill imminent de la desaparició del vast patrimoni immaterial que és la toponímia, en tallar-se les vies tradicionals de transmissió arran del ràpid procés d'abandonament de l'àmbit rural i el canvi cultural que s'experimentava en les noves generacions de menorquins. Tot i els anys transcorreguts des de la seva elaboració i malgrat el molt que s'ha avançat des d'aleshores en coneixements lingüístics i en mètodes de treball, el *Corpus de toponímia de Menorca* encara és —i continuarà essent durant molt temps— una obra de referència per a qualsevol estudi toponímic referit a Menorca.

Suara hem fet referència a la cartografia històrica com a una de les fonts utilitzades per Josep Mascaró en l'elaboració del seu corpus toponímic. Tanmateix, Mascaró s'interessà també per la mateixa cartografia com a àmbit de coneixement i va estudiar tots els mapes històrics que va poder localitzar, tant de les col·leccions de les Illes com de nombrosos museus, biblioteques i arxius d'arreu d'Europa. De fet, en no poques de les seves publicacions apareixen fotografies de mapes antics de Menorca o de les Balears. Mascaró també reproduí alguns d'aquests mapes en les sobrecobertes dels fascicles de la seva obra *Geografia e historia de Menorca*, a la qual ens referirem més endavant⁵⁵. L'any 1983 presentà als premis convocats per l'Ateneu de Maó l'obra *Cartografia de Menorca*, formada per dos volums de 96 i 92 pàgines, respectivament. Encara que l'obra no guanyà, el jurat recomanà la seva publicació⁵⁶. Ja traspasat l'autor, es publicà el llibre *La toponímia i la cartografia antigues a les Illes Balears. Cartes de navegar i texts del segle VI abans de Crist fins a l'any 1599* (2000), en el qual òbviament, hi ha nombroses referències a Menorca.

⁵³ AGUILÓ ADROVER, Cosme., “Innecessària presentació”, en *Corpus de toponímia de Menorca*, cit., p. 10.

⁵⁴ Per exemple, els treballs de Ramon Rosselló Vaquer, Florenci Sastre Portella o Elena Lourie.

⁵⁵ Concretament, a les sobrecobertes dels fascicles 28 i 29, amb el títol “Mapas de los siglos XV al XVIII”.

⁵⁶ Seria pertinent estudiar la viabilitat de la seva publicació, encara que a hores d'ara possiblement ha quedat superada pels treballs del professor Tomàs VIDAL BENDITO, sobretot el volum *Cartografia històrica. Enciclopèdia de Menorca*, tom XXI, Maó: Fundació Enciclopèdia de Menorca, 2019.

c) Guies de Menorca

Un dels trets de Josep Mascaró Pasarius que potser avui és més desconegut és el gran interès que des d'un primer moment mostrà pel turisme, justament quan aquesta activitat econòmica era a Menorca pràcticament inexistent. En realitat, els mapes elaborats ja al començament dels anys cinquanta tenien una clara intencionalitat turística. Aleshores Josep Mascaró veia el turisme com un element enriquidor, amb un gran potencial de creixement en el futur. I el ric patrimoni arqueològic i històric de Menorca, que no desmereixia del d'altres contrades mediterrànies, podria ser un factor clau per atreure el turisme interessat en el seu gaudi i coneixement⁵⁷. Així, l'any 1955 publica dins la col·lecció *Monografias Menorquinas* un opuscle titulat *Itinerario turístico de Menorca*, que inclou una breu descripció geogràfica i històrica de l'illa i un itinerari per Ciutadella. Aquesta monografia havia de tenir continuïtat amb, almenys, una segona part per tal de donar cabuda als itineraris dels altres municipis, però no fou així.

De tota manera, deu anys més tard, el 1965, publica la guia *Menorca. La isla blanca y azul*⁵⁸. El títol no era gens original, ja que era molt utilitzat en la publicitat turística de Menorca en aquella època, si bé el seu origen es troba en el llibre d'Alicia Davins *Menorca la isla blanca-azul. Impresiones de un viaje* (1925)⁵⁹. La guia de Mascaró Pasarius és un text bilingüe espanyol-anglès que inclou una síntesi geogràfica i històrica, fotografies i plànols de poblacions, i rutes i itineraris que han de permetre el visitant de recórrer Menorca en set dies.

d) *Geografia e historia de Menorca*, un projecte ambiciós, però inacabat

Un dels majors projectes editorials empresos per Josep Mascaró Pasarius va ser la *Historia de Mallorca*, distribuïda en fascicles i recollida en cinc volums entre 1970 i 1975. Més endavant aquesta obra es va completar amb nous volums entre 1979 i 1984. Per aquests mateixos anys, Josep Mascaró va voler fer el mateix amb la seva illa nadiua, però ara l'obra es va dir *Geografia e historia de Menorca*, el primer fascicle de la qual aparegué l'any 1979. Era obvi que en aquell moment Menorca estava mancada d'una història general de gran format. Ja molt superades les velles obres dels historiadors clàssics (Rafael Oleo, Pere Riudavets Tudurí, Joan Benejam Saura, Llorenç Lafuente Vanrell i Francesc Hernández Sanz), les breus síntesis de Fernando Martí Camps i Guillem Pons Pons podien semblar massa divulgatives. El darrer intent important de fer una síntesi completa i actualitzada l'havia iniciat la historiadora i arqueòloga Maria Lluïsa Serra Belabre, directora de la Casa de Cultura de Maó, però la seva mort prematura l'any 1967 va truncar el projecte⁶⁰.

⁵⁷ Per exemple, l'any 1968 escrivia en referència a les taulas: "Además, en mi opinión, algunas de las taulas con su impresionante contexto monumental, son un poderoso motivo de atracción turística y elemento caudal en la programación de excursiones en la isla". MASCARÓ PASARIUS, Josep., *Las taulas*, cit., p. 216.

⁵⁸ MASCARÓ PASARIUS., Josep, *Menorca: La isla blanca y azul / The white and blue island*, Palma: Gráficas Miramar, 1965 [segona edició de 1970].

⁵⁹ Alicia Davins era el pseudònim de l'autora catalana Antònia Pujol, qui havia visitat l'illa el setembre de 1924. El Foment del Turisme de Menorca va fer seva l'expressió per a la primerenca publicitat turística de l'illa.

⁶⁰ Es va editar deu anys després de la mort de la historiadora i arqueòloga maonesa amb el títol *Historia de Menorca. Tomo I. De los orígenes al final de la Edad Media*, Maó: Rafael Timoner Sintes, 1977. En aquest llibre van

En principi, sembla que la intenció de Mascaró Pasarius, que apareix com a coordinador de l'obra, havia d'abastar tota la història de Menorca fins alls temps recents, però l'ambiciós projecte va quedar interromput al final de l'edat mitjana després de publicar cinc toms. Els quatre primers van aparèixer en fascicles de periodicitat mensual, mentre que el cinquè es va editar com a tom ja acabat⁶¹. Quant a la temàtica, els dos primers volums estan dedicats a la geografia física (tom I) i humana (tom II) de l'illa des d'una perspectiva més descriptiva que no analítica. El tom III es consagra a la prehistòria, així com part del IV, mentre que la resta d'aquest volum està dedicat a l'antiguitat. El volum V, últim editat, tracta l'edat mitjana.

Mascaró va aprofitar molts dels seus treballs previs sobre prehistòria de Menorca, sobretot en els volums III i IV, que inclouen la carta arqueològica de tots els municipis, també elaborada per ell juntament amb altres col·laboradors. Es dona la circumstància curiosa que la carta arqueològica de Menorca apareix en aquests volums en les pàgines de nombre parell, mentre que en les de nombre senar hi ha els capítols de caràcter temàtic. Però la participació directa de Josep Mascaró com a autor no es limita a això, sinó que signa nombrosos capítols del tom V, d'història medieval, com ara els dedicats al castell de Santa Àgueda⁶², les incursions normandes, els regnes taifes, l'època musulmana, l'epigrafia àrab o els jueus de Menorca en la baixa edat mitjana⁶³. També és possible que fossin obra majoritàriament de Mascaró els extensos capítols "Geografia" (volum I), "Economía de Menorca" i "La Iglesia en Menorca" (volum II), signats per un innominat "Equipo de redacción".

Els cinc volums estan profusament il·lustrats amb dibuixos i fotografies⁶⁴, en la seva majoria del mateix Mascaró Pasarius. L'obra es complementa amb un seguit de biografies de menorquins que apareixen als toms I i II amb el títol genèric "Menorquines a través de la historia". En alguns casos es tracta de personatges històrics que van destacar en àmbits socials i culturals, com ara Pasqual Calbó, Francesc Camps i Mercadal, Josep Miquel Guàrdia, etc. Però molts altres són personatges contemporanis, també preferentment dels àmbits social, econòmic i cultural. En total es recullen 80 biografies en el tom I i altres 47 al tom II. També cal fer una menció a les sobrecobertes dels fascicles, que aporten continguts complementaris: "Excursiones recomendables" (fascicles 1-27), imatges de mapes dels segles XV al XVIII (fascicles 28 i 29), "Menorquines a través de la historia" (fascicles 30-41 i 45-56) i sobre construccions megalítiques (fascicles 43-44).

Per dur a terme aquesta obra, Josep Mascaró comptà amb una llarga nòmina de col·laboradors, tant menorquins com forans: Antoni Obrador (introducció geològica),

col·laborar Joan C. de Nicolás Mascaró (revisió dels textos originals de Maria Lluïsa Serra referents a la prehistòria i edat antiga), Guillem Rosselló Bordoy (època musulmana) i Joan Antoni Orfila León (segle XV).

⁶¹ El primer volum, completat l'any 1980, fou imprès a Artes Gráficas Cardona, de Ciutadella; el segon, tercer i quart, a Al·lès, Artes Gráficas, també de Ciutadella; i el cinquè, aparegut l'any 1985, a Serveis Gràfics Miralles, de Barcelona.

⁶² Sobre la fortalesa d'origen andalusí havia publicat poc abans *El castillo de Santa Àgueda*, Ferreries: Ajuntament de Ferreries, 1983.

⁶³ Sobre els jueus, un tema que atreia força Josep Mascaró, vegeu també el seu article "Los judíos de Menorca en la Baja Edad Media", *Revista de Menorca* (1983), pp. 241-281.

⁶⁴ Amb molt poques excepcions, les fotografies i dibuixos són en blanc i negre.

Joan Mir Mateo (el conreu de rai-gras), Pere Prats (fauna), Tomàs Vidal Bendito (arquitectura rural), Joan F. López Casasnovas (la llengua dels menorquins), Cristòfol Veny (les coves prehistòriques), Manuel Fernández Miranda (les taules), William Waldren (el Myotragus), Margarita Orfila (les estatuetes de bronze antigues), Joan C. de Nicolás (la romanització), Llorenç Pérez (els vàndals i els bizantins), Joan Cantavella (els monjos del segle V), Josep Amengual (la traducció catalana de la carta del bisbe Sever), Gabriel Alomar (l'islam balear) i Guillem Pons (la baixa edat mitjana).

Vista en conjunt, la *Geografia e historia de Menorca* és una aportació notable al coneixement històric de l'illa per la quantitat de dades que aporta i pel tractament d'alguns temes poc tractats en treballs anteriors, com el llarg i dens capítol sobre la romanització de Menorca, de Joan C. de Nicolás. Tanmateix, es nota a faltar un pla unitari de l'obra, que no compta ni tan sols amb una introducció general que expliqui les seves línies mestres⁶⁵. Com en l'anterior *Historia de Mallorca*, la *Geografia e historia de Menorca* és més aviat una juxtaposició de treballs monogràfics escassament articulats i sistematitzats, per la qual cosa es troba a faltar un fil conductor o, si es vol, un relat que doni cohesió al conjunt. Així, el coordinador ha fet més de compilador, i ha contribuït a omplir alguns buits amb la seva pròpia producció. En segon lloc, hi ha importants desequilibris en el tractament dels temes. Per exemple, un aspecte tan rellevant com l'Església catòlica mereix només tres pàgines en el tom II mentre en dedica set al tom I a un tema que sembla força més secundari com ara "El 'ray-grass' italiano" (planta farratgera que s'introduí per a l'alimentació del bestiar). La qualitat de les diferents col·laboracions també és molt desigual i no hi manca el que clarament és algun refregit.

És clar que de seguida salta la pregunta: ¿per què quedà interrompuda la *Geografia e Historia de Menorca* al final de l'edat mitjana? No hem pogut trobar la resposta a aquest interrogant. Tal volta es va tractar d'un problema econòmic en confluència amb altres factors. Justament quan Mascaró llença el seu projecte, comença la publicació, també en fascicles, de l'*Enciclopèdia de Menorca*, promoguda per la secció menorquina d'Obra Cultural de Menorca i dirigida per Josep Miquel Vidal Hernández⁶⁶. Es tracta d'una enciclopèdia temàtica i no alfabètica, amb una major qualitat d'impressió i moltes imatges a color que podia ser una competència al projecte de Mascaró Pasarius, sobretot a l'hora d'aconseguir subscriptors⁶⁷. Però potser l'entrebanc més gran va ser la dificultat de reunir materials per emprendre l'estudi de les edats modernes i contemporànies, atesa la manca d'investigadors especialitzats en aquests períodes. O potser no es va tractar de res d'això, sinó que Mascaró es va sentir més atret per altres projectes i deixà la continuació de la *Geografia e historia de*

⁶⁵ Sí que hi ha una dedicatòria, al començament del tom I, "A la memòria de l'insigne patrici menorquí, Francesc Hernández Sanz, Historiador Major de Menorca. Homenatge fervorós. J. Mascaró Pasarius".

⁶⁶ El primer fascicle, dedicat a la climatologia, va aparèixer el juny de 1979

⁶⁷ Encara que no van ser poques les persones que es van comprar els fascicles d'ambdues obres. L'*Enciclopèdia de Menorca* es continua editant en l'actualitat i fins ara s'han publicat vint volums, entre els quals el d'arqueologia i quatre d'història. El projecte d'edició contempla arribar als 34 volums, encara que aquesta xifra es pot ampliar en afegir-se nous camps de coneixement. Dissolta l'Obra Cultural de Menorca després de la mort de Josep Miquel Vidal l'any 2013, actualment l'edició està a cura de la Fundació Enciclopèdia de Menorca.

Menorca per a millors temps. No hem de descartar que una exploració aprofundida en la documentació de Mascaró Pasarius ens pugui donar pistes que ens aclareixin aquest interrogant.

A tall de cloenda

Sigui com sigui, l'obra de Josep Mascaró Pasarius marca una fita fonamental en la historiografia menorquina, tant per les seves dimensions realment gegantines com per la diversitat d'aspectes que abasta. Mascaró, a més, comença a treballar en una època, la de la llarga postguerra civil, marcada per les mancances de tota mena i sense altres recursos que el seu propi esforç i treball. I així i tot, fou capaç de compilar una ingent quantitat d'informació sobre els jaciments i monuments arqueològics i els topònims de Menorca, representats a més cartogràficament, que va ser el fonament de molts dels seus treballs posteriors.

Encara que el nostre coneixement del passat ha avançat moltíssim, les cartes arqueològiques i el corpus de toponímia encara són obres de referència, tot i que en alguns aspectes han quedat àmpliament superades. El temps no ha passat debades i no hem d'oblidar que Mascaró escriu la major part de la seva obra quan pràcticament no s'havien fet excavacions arqueològiques científiques a Menorca, mentre que els estudis toponímics eren pràcticament inèdits a la nostra illa. És lògic, doncs, que avui, amb els grans avanços experimentats en totes les disciplines que Mascaró va conrear, moltes de les seves afirmacions i hipòtesis hagin de ser matisades o fins i tot descartades. D'això el nostre autor n'era plenament conscient, i en honor seu cal dir que sabia admetre que els nous coneixements a vegades l'obligaven a rectificar algunes de les seves posicions inicials. Per exemple, ell mateix reconeixia que algunes de les afirmacions formulades l'any 1957 a *Els monuments megalítics de l'illa de Menorca* no es podien sostenir un quart de segle més tard. El que ningú no li podrà llevar és el mèrit d'haver treballat incansablement per estudiar i preservar alguns dels elements més preuats del nostre patrimoni, el monumental de la prehistòria i protohistòria menorquina i l'immaterial de la toponímia, havent contribuït de manera decisiva a cridar l'atenció als mateixos menorquins sobre els perills de la seva desaparició.

A cent anys del seu naixement, estem absolutament convençuts que la seva curiositat pel coneixement seguiria intacta i que avui estaria entusiasmat davant la recent declaració de la Menorca Talaiòtica com a Patrimoni Mundial de la Humanitat per la seva immensa riquesa arqueològica⁶⁸. Aquesta riquesa que ell tant estimava i que tant va contribuir a conèixer i divulgar.

⁶⁸ Declarada per la Unesco en la seva reunió a Riad el 18 de setembre de 2023